

Herceg János jegyzetei nyelvjárásról és néprajzról

Zombort és a környékbeli falvakat, azok népiéletét kiválóan ismerte a huszonkét éve, 1995. január 29-én elhunyt Herceg János író. Több művében is szívesen foglalkozott a város vonzáskörzetének múltjával és jelenével, árnyaltan ábrázolta az ott élő emberek népi kultúráját, az általuk megőrzött szellemi és tárgyi értékeket, lett légyen az nyelvjárás, népviselet, szerb čilim, sokác szőttes, magyar slingelés, népviselet, néptánc, avagy népdal. Ábrázolásaiban a legjellemzőbb sajátosságok jelennek meg, amelyek az adott falu helytörténeti összefoglalóját, élet- és gazdálkodásmódját, áruszerkezetét, annak értékesítését írják le, avagy a lakodalom, a népdal-éneklés vagy a mesemondás alkalmait ismertetik.

Gombos–Doroszló–Kupuszina

A falusi népiéletéről, cselédsorsról, a népviselet szépségéről, népdalokról, megélhetési leleményességéről legszebben a gombosiakról tudott írni Herceg János: „Az már, amit Cziráky Gyula írt az Évkönyvbe Gombos történetéről s népéről, mind ott volt az én gyerekkoromban színesen és mesében illőn, a Zomborba szegődő cselédlánnyokkal, ahogy megjelentek a piacon a nagyságák után, kosárral a karjukon, de kikeményített slingelt pruszlikban, amelynek két ujja fönn, a vállakon kicsit felemelkedett, mintha angyszárny akart volna lenni, s a szélesen suhogó, alul csipkésen és fodrosan kikandikáló alsószoknyák szinte muzsikáltak utánuk, s így mentek kényesen a piaci sokadalomban... Honnan sejtettem volna, hogy ez a szolgálat azért tartozott hozzájuk, mert szegények voltak? Különb ezt az indokot Cziráky Gyula is mellőzte tudósításában, mintha a falu természetes életformája lett volna a cselédkedés... Nekem is csak földre szállt anyagi megjelenésük maradt sokáig a tudatomban, s fülemben a dal: »Erre gyere, csárdás kisangyalom, erre gyere énhozzám...«. Meg ahogy a sült ha-

lat kínálták az utasoknak, végigfutva piros papucsban, már asszonykorukban, a Szlavóniába induló vonat mellett... S ha lehetséges, a doroszlói cseledeklányok még szebbek voltak. Nem is igen tudtam közöttük különbséget tenni. Hogy lányok és legények egyaránt elmentek szolgálni Zomborba, Hódságra, Apatinba, megszokott dolog volt” (HERCEG 1989; 108–109). Doroszlót még egy külön könyvnyi terjedelmű, szépirodalmi fogantatású, helytörténeti – így néprajzi és néprajzi vonatkozásokkal teletűzdelt művében is megörökítette Herceg János (lásd: HERCEG 1977).

„Kupuszina se tudott érdeklődést kelteni a Történelmi Társulat »működő tagjai« sorában.

Talán túl közelről jöttek Zomborhoz a keddi meg pénteki hetipiacokra, utóbbihoz már csütörtök este biztosítva maguknak helyet..., hogy konyhakerti termékeikkel lássák el a városi népet” (HERCEG 1989; 110). „Az asszonyok, virágos szoknyáikkal, pirosposzsgás jókedvükkel...” (HERCEG 1941; 10).

Más etnikai csoportok

A Zombor környéki etnográfiai csoportok közül a sokácok népviseletére lelkendezve hívja fel a figyelmet: „Ó, a sokácok is beletartoztak Zombor színgazdag tájképébe! Tele voltak velük a zombori vásárok meg hetipiacok, s az asszonyok énekesen felcsapó hangja a szavak végén megédesítette a beszédüket. Maguk szőtt ruhában jártak, minden élénk színt beleszőve a pregacsába, amely elöl és hátul betakarta fehér pendelyüket, néha erős combjukat is kivillantva szélről, ha nagyon siettek abban az ugyancsak színesen kötött mamuszban a meztelen lábukon. A férfiak kitarítottak abban az általános jobbágyi viseletben, amely ingből és gatyából állt csupán, s egy fekete pörge kalapból a fejük búbján” (HERCEG 1989; 112). Másutt azonban szomorúan idézi Evetović bácsi prépost szavait velük kapcsolatban, aki a maga népének világháborút követő sorsán kesergett: „Mehetnek tovább is erdőt irtani a Duna árterébe! És részes aratónak, hogy kenyerük legyen!” (HERCEG 1989; 111), mintegy jelölve azt is, hol és miből éltek a bácskai sokácok.

Ugyanígy csodálattal figyelte az ebben a színes etnokonglomerátumban megjelenő bunyevácokat is: „És a bunyevácok! Ők nem elszigetelten, a környező falyakba bezárkózva éltek, hanem a zombori szállásokon, de díszes szerszám feszült a lovaikon, ha bejöttek vasárnap, s az asszonyokon méltóságteljesen suhogott a harangszabású brokátszoknya, ahogy az aszfalton kopogó csizmás férfiakat követték a karmeliták templomába...” (HERCEG 1989; 112).

A második világháborúig a német nyelv is hatással volt a magyar beszélt nyelvre, már ahol a környezet ezt a nyelvet használta inkább. A nyelvjárással szembeni akkori negatív attitűd fel is bukkan a következő sorokban: „Mert egyszer a nálam fél fejjel alacsonyabb Péter Béla, akit a svábos kiejtéséért csúfoltunk, mert Paripáson nőtt fel, német gyerekek között, s miután játék közben megunt a pimasz csúfolódásomat, amikor oda kiáltottam neki: »At ite asz a laptá!«, vakmerőn nekem ugrott...” (HERCEG 1989; 137).¹

Néprajzi jellegzetességek

1938-ban még ezt írja a Bácskáról Herceg János a *Kalangyában*: „A bácskai művészetnek nem lehetnek sajátos színei, mert ilyen bácskai színek nincsenek. Etnográfiai is csupán foltokat mutat a térkép; szigeteket, amelyek megőriztek még valamit a hagyományok külsőségeiből...” (HERCEG 1999; 59). Sokszor felrötták Hercegnek az ilyesfajta kijelentéseket. Azonban ő akkor ilyennek látta szülőföldjét. A kései olvasó pedig csak magában vitatkozhat vele. S ha a bácskai etnográfiai szigetvilágot is foltokban látta, részben igaza is lehetett, mert másutt élt a sokác, a bunyevác meg a magyar, a szerb, a német, aki szinte az egész Bácskában ott volt, de nem mindenütt homogén néprajzi területet alkotva, s nem is egyazon magyar népcsoporthoz tartozóként. Bár ez utóbbiról nemigen volt már tudomásuk, az ideköltözés után majdnem kétszáz évvel, legföljebb a vallásfelekezetükből eredően őriztek valamilyen együvé tartozást, főleg a reformátusok. Ami pedig a hagyományok külsőségeit illeti, csak annyit mondhatunk nyolcvan év távlatából, hogy még ma is van lelke egy-egy falusi lakodalomnak, karácsonyi asztalnak, már ahol még őrzik ezeket. S ha a bácskai népművészet ma már valóban csak helyel-közzel őriz valami archaikust, hiszen az elmúlt század alatt olyan nagyfokúvá vált a nyitás a világra, hogy elkerülhetetlen lett a bezártság őrzése, az endogámia, egy autchtion kultúra érintetlenül maradása, mégis jutott a 21. század elejére is azokból a foltokból és talán nem csak külsőségekben.

Népvisélet

Gombos, Doroszló és Kupuszina, a nyugat-bácskai hagyományőrző magyar települések népviséletéről írt sorait már idéztem. De a többi nyugat-bácskai magyar, a Fernbach-birtokokon élő munkások viséletéről is ír

¹ Merő sorközi mosollyal jegyzem meg, hogy Herceg Jánoson épp ezen a helyen verte el a port a nyomda ördöge, s így nyomta ki: alacsonyabb, mintha a-zó nyelvjárással beszélt volna az író – S. I.

Herceg: „Népi sajátosságokat, persze, hiába keresnénk. Az asszonyok viselete az a semleges, úgynevezett mesteres viselet, amilyent Bezdánban, Mileticsen, Horgoson és másutt hordanak a több felől összeverődött népek. Az asszonyok nem hímeznek, nem szőnek, fonnak, még kötni is alig látta őket valaki. Se kenderük nem volt, se gyapjújuk az ilyesmihez. Készen vették, ami kellett s csak varratni vitték valami paraszt-varrónőhöz. A férfiak öltözete is a szegény munkásemberével egyenlő. Lábbelijük bakancs és bocskor” (HERCEG 1950; 39). A mesteres viselet megnevezés még az 1980-as években is élt pl. a kupuszinai népnyelvben a „mestéressen jár”, s a falu népviseletétől különböző, az idegenből érkezett iparosok, avagy a zomboriak vagy más város lakóinak viseletére utal (vö. SILLING 2007; 251).

Népnyelv

Herceg János nyelvjárási attitűdje is változó volt. Ifjú éveiben még negatív viszonyulását érhetjük tetten. 1939-ben írta a következőket: „Az egyik színmagyar községben láttam tavaly egy operett-előadást, jóképű parasztleány játszott benne a grófot, monokli ült a szemén, és lovaglopálcájával előírásosan verdeste sárga csizmáját. Erős, vállas legény volt, persze kicsit megszeppenve állt a nagy világosságban, riadtan, mint a nyúl, ha veszedelmet sejt, aztán öblös hangján így szólt barátjához, a másik mágnáshoz: *Elgyössz majd az orfejumban?* Szégyelltem magam, hogy nevetnem kellett...” [kiemelés tőlem, S. I.] (HERCEG 1999; 85).

Herceg nemcsak a nyugat-bácskai magyarok nyelvhasználatának sajátos jellemzőit hallotta meg. A Tömörkény István válogatott elbeszéléseiről szóló könyvkritikájában így ír 1951-ben: „Tömörkény elbeszélései csak a magyar Alföldre vezetnek el, annak is csupán egy sajátos vidékére, a szögedi tanyavilágba, a homokbuckák közé, a Tisza mellé... Tömörkény kis világát, melynek határait talán földrajzilag is ő húzta meg, napszámósok, juhászok, »célszörű szögényembörök« és tiszai hajósok népesítik be” (HERCEG 1999; 398). A Szeged környékén élő vagy onnan kirajzott magyarok nyelvhasználatát az ö-zés jellemzi, s Kálmán Béla déli nyelvjárástípusnak nevezte a területet (KÁLMÁN 1971; 75), míg később Juhász Dezső dél-alföldi nyelvjárásterületként említi (JUHÁSZ 2001; 265), amelybe beletartoznak a Vajdaság északi részén élő, bácskai és bánági magyarok is a maguk nyelvjárásával. Herceg néhány vonással az itt élő emberek nyelvhasználatának legismertebb fonetikai jellemvonását, az ö-zést emelte ki.

Folklór és népnyelv

A nyelvjárás megítélésében, jobban mondva elfogadásában Herceg könnyen változtatta véleményét, hiszen egy 1940-ben megjelent esszéjében már mintha elfogadóan venné tudomásul a (verbászi) intellektüel szájából is a nótát: „Megkérdeztem a pincértől, hogy kicsoda a mulató férfi. Megmondta a nevét és azt, hogy mérnök, zsidó. Persze, hiszen névről ismerem is. Sokat hallottam dicsérni... Azt is, hogy milyen áldozatkész szenvedélyes szerelmese a magyar kultúrának, és még ma is élénk munkásságot fejt ki az egyesületükben. Egyébként dunántúli gyerek, a háború alatt került vidékünkre, kitűnő ismerője – sőt gyűjtője volt a népdaloknak, és ízes tájszólással beszél magyarul” (HERCEG 1999; 114). Tegyük hozzá, későbbi kor kutatójaként, hogy Balogh Gyula verbászi vízmérnökről van szó, akinek felmenői sziváciak voltak, csupán a zombori gimnáziumot végzett apja lett vasutas a Somogyban. Az ő magyar katonadal-gyűjteményéből a csókai mérnök-tanár, Kónya Sándor adott közre egy csokorra valót a *Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményeiben* 1978-ban (BALOGH-KÓNYA 1978).

A *Kalangya* szerkesztőjeként pedig, 1942-ben *Bácskai népdalok* címen egészében megváltozott az író attitűdje a bácskai népdalkincs irányában: „A városi ember nem is sejtette, hogy néhány magyar falu zárt közösségében élénken él az ősi magyar dallam, és segíti nemzeti hűségben tartani az elárvult szíveket. Ezek a dallamok a magyarság lelkevilágát őrizték meg változatlanul a népben, tehát azt a funkciót teljesítették, ami a népdal hivatása... De hogy ezeket az ősi dallamokat a feledés ködébe löki lassan a városiasodás vágya, és ezért meg kell menteni őket, azt kevés ember tudta nálunk, és talán csak egy akadt, aki hozzáértéssel és nem csekély áldozatossággal fogott hozzá a népdalok gyűjtéséhez. Kodály Zoltán tanítványa, dr. Kiss Lajos volt ez a lelkes gyűjtő.

Dr. Kiss Lajos bejárta nemcsak Bácska, hanem Bánát és Szlavónia magyar falvait is, ezernél több ősi dallamot jegyzett le... Legtöbb népdalt dr. Kiss Lajos a Duna menti Gomboson gyűjtötte, és ebből a gazdag, érdekes gyűjteményből mutatunk be alább négy eredeti népdalt:

*Nem akar az ökörcsorda legelnyi,
Nem akar a kisangyalom szeretnyi,
Szeretetit fébe akarja hanni,
Még kell érte a szívemnek hasanni.”²*
(HERCEG 1999; 211.)

134 ² A dalt 1938-ban énekelte egy 84 éves gombosi öregasszony.

Lám-lám, milyen fontos is lett a nemzeti hűség szolgálatába állítható ősi dallam! És még a szöveg nyelvjárási sajátosságai is kidomborodnak, nem szégyellni valók: a főnévi igenév *-nyi* képzője, ami ugyan az utolsó szón már köznyelvi alakot nyert, de ezt már egy kis jóindulattal akár elírásnak is lehet vélni; az *-l* kiesése, a hosszú *-nn* teljes hasonulás eredménye, és csupán ebben az írásában jelöli a középzárt *ē* magánhangzót, illetve az *i*-zés jelenlétét a *szeretetit* birtokos személyjel magánhangzójában.

Értékes folklorisztikai feljegyzése az írónak ugyanebben az esszében a következő sor: „A gombosiak régi néptánca a Tüsköm-tánc, amely átvészelte az ősi stílus hanyatlását, és amellet, hogy ma is frissen hat, benne él a zenei gyakorlatban...

*Illik neki, mert van neki,
Szeretője vette neki.”*
(HERCEG 1999; 212.)

Igaz, nem jelöli az író, hogy leánytáncról van szó, amelyet a capella előadásra ropnak, de a közölt dallamszöveg ismét őrzi a gombosi *ē-ző* nyelvjárást.

A harmadik dal azt az archaikus nyelvtörténeti sajátosságot őrzi, amikor még csupán egy határozott névelő volt használatos a magyar nyelvben:

*„Vörösödik az ég ajja,
Alacsony az fejem ajja...”³*
(HERCEG 1999; 212.)

A hangközi hiátustöltés nyelvjárási megjelenése is jelen van a dalszöveg leírásában:

*„Kedves édesanyám, ha fēl akarsz keresni,
Szerbijai csatatérre gyere ki.
Ott fekszek egy túskebokr fa ja latt,
Kedves édesanyám, kisírhatsz magadat!”*
(HERCEG 1999; 213.)

Herceg János ezzel a dicsérő szavakkal zárja a népdal apoteózisát reveláló esszéjét: „...ez a magyar népdal igazi, értékes ajándéka” (HERCEG 1999; 213).

A *Kupuszinai lakodalom* című esszé már 1950-ben jelent meg a *7 Nap*-ban, helytörténeti kitérőkkel tűzdelve, de folklorisztikai értékeket tudatosítva: „Az egyik lakodalmi tánc, a Kurta farkú fecske például a kupuszinai

³ Herceg János fonetikusán jegyzi az *ajja* szót *ajja* alakban.

nép kirajzására utal... hogy a szívét megérintse az a kis dal, melyet ha fúj-
ni kezdenek a trombitások, a lányok, menyecskék már riszálják, rözögtetik
a derekukat, slingelt keszkenőjüket tartva beleböknek öklükkel a levegő-
be, úgy dalolják, hogy

*Kurta farkú fecske,
Bácskai menyecske
Hogy merté te idegyünni
Az idegen földre?”*
(HERCEG 1999; 372–373.)

Az elragadtatott táncléírás mellé be kell szúrunk, hogy a leírt szö-
veg bizony dal, s nem tánc, de a legkedveltebbek közé tartozik Kupuszinán
(BODOR 2015; 73–77). Herceg jó megfigyelése, hogy a talpalávalót
Kupuszinán a trombitások fújják, azaz rezesbanda szól a lakodalmakban.
A környékbeli sváb falvakból ellesett körmeneti fúvós zeneszó hatása ér-
hető maig tetten az Apatin környéki magyar települések népeletében, s ze-
nészeiket a városban működő hangszerkészítő üzemek (Horn, Windisch)
jól elláthatták réz- és fáfúvós hangszerekkel egyaránt. A kupuszinai la-
kodalom másik mozzanata az öregvőfély feladatát örököltette meg, aki-
nek meg kellett fejtenie a házaseletre, szexualitásra is utalható, vonatkoz-
tatható találós kérdéseket. A Herceg által lejegyzett találós: „Egy lukon
bemén, kettőn kigyün, és amikor kigyütt, akkor van benn” (HERCEG
1999; 374). Herceg nyelvjárási attitűdje viszonylagos, felemás, és lejegy-
zése alig vall a szöveg kupuszinai voltára. Egyedül a szóvégi *-l* kiesése jel-
lemző a kupuszinai „helyi nyelvjárásra” (KISS 2001; 75), amit a *merté* igé-
nél jelöl az író, és a *födre* alakban is, csakhogy az *-l* kiesése miatti magán-
hangzónyulás nem eredményezhetett 1950-ben *ő* magánhangzót, amikor
még a 20. század végén is hiányzott ez a hang a kupuszinai nyelvjárásból.
Ha a *merté* igénél jelölte a szóvégi *-l* kiesését, miért nem jelölte az *akkor*
mutatószónál a szóvégi *-r* mássalhangzóra is érvényes elhagyást? Ugyan-
így még a *kigyün* igében és az *idegyünni* főnévi igenévben sem jelenhet
meg az *ü* hang, hiszen annak is híján volt a kupuszinai népnyelv. A szó-
végi hosszú mássalhangzó elmaradása következtében beálló rövidülés az
egyik jellemző dialektológiai sajátossága a kupuszinai nyelvjárásnak. Saj-
nos, ezt sem érzékelteti az író. A szókincsre vonatkozó helyes megfigyelé-
se a *bemegy* ige *bemén* nyelvjárási alakjának használata, lejegyzése. Itt már
nem jelöli az író a középzárt *ē* hangot sem, és amit leginkább hiányolunk,
nem jelöli az 1940-ben lejegyzett, s a *Kelet Népe* 1941. évi 22. számában
közöttett *Kupuszinai szabad magyarok* című összefoglalójában maga is ki-
emelni akart: „Kupuszinán pedig oly szép palócos tájszólassal beszélnek”

(HERCEG 1941; 10), s az arra utaló nyílt *a* hangot, valamint az ezzel párhuzamosan jelentkező zártabb *á* hangot *ā* alakban. Persze, tudom, az akkori nyomdatechnika ezt nem is tette lehetővé. De Herceg János később is foglalkozott e falu népéletével, így sajátos nyelvjárását is meg kellett említenie: „Akiknek lovuk volt, kocsin jöttek... úgyhogy már hajnalban ott álltak a kupuszinaiak a piacon, ugyancsak sajátos színes népviseletben paradicsom és paprika bőséget sugárzó halmai között, különös tájszólásban panaszkodva, ha a nagyságák az amúgy is olcsó portékából szerettek volna lealkudni még valamennyit: – Jáj, istenem, megváltó szízányam, hogy is csak birnam olcsóbbán ánni, édes náccsagam!” (HERCEG 1989; 110). Másutt pedig így rögzíti ezt a dialektust: „Oszt jó megcsinájjá, hájjá!” (HERCEG 1989; 111). Ez utóbbi mondatban pedig még keveredik is az *a* és az *á* hang kupuszinaira utaló jelölése. Itt a maga módján, pl. az il-labiális *a* hang helyén *á* betű szerepel, míg az *á* hang helyén *a* marad, s ebből egy keverék jelölés kerekedik ki, s ember legyen a talpán, aki ezt helyesen tudja használni. (Pedig maga Herceg kérte ki e sorok írójától a kiemelt mondatok korrektúráját kéziratában!)

Az író a kupuszina-i dialektusból hiányzó *ü* helyén joggal jelöl *i* hangot – amit korábban még nem tett –, valamint a hátraható mássalhangzó-hasonulást is. Azonban a középzárt *ē* hang jelölése már nem érdekelte, sem az *-l* kiesése, s annak következtében történő magánhangzónyúlás. A pozitív nyelvjárási attitűd immár teljesen nyilvánvalóvá lett Herceg Jánosnál.

Mindezek nyomatékosítására idéznem kell az 1952-ben megjelent *Emlékeinkről* című írásából: „Ha már a nyelvjárást említettük, tartsunk egy kis szünetet, hiszen bizonyos fokig a nyelv is kulturális emlék. Csakhogy nem halott, hanem élő, és állandóan fejlődő, és változó szellemi eszközünk... A nyelvjáráshoz azonban már helyi emlékek tapadnak. A vojlovicai, a horgosi, a kupuszina-i nyelvjárás tele van ilyen emlékekkel. Nemcsak a viseletüket, szokásaikat hozták magukkal erre a vidékre, hanem nyelvük ízeit, zamatát, fordulatosságát és külön szavakat is” (HERCEG 1999; 472–473). Látni lehet, milyen tudatosan válogat Herceg a köznyelvtől leginkább eltérő, és külön nyelvjárási csoportot, avagy szigetet említ az itteni nyelvjárások illusztrálására: a vojlovicai székely, a horgosi dél-dunántúli *ö-ző* és a kupuszina-i palóc nyelvjárást. A legkirívóbbakat, a legkönnyebben felismerhetőeket. A nyelvjárások megbecsülése ebben az esetben hátróztottan kimutatható.

A nyugat-bácskai emberek jó ismerőjeként írta meg Herceg János a *Változó világban* (HERCEG 1950) című szociográfiáját, *vázlatos rajzát* (HERCEG 1950; 95) a Zomborhoz közeli egykori Fernbach pusztán élő, dolgozó cselédekről, béresekről, aratókról, csordásokról, kanászokról, ko-

csisokról, vagyis a bácskai pusztá magyar embereiről. Az ő beszéltetésük során az író által megismert ún. falusi nyelvhasználat jellemző vonásait használta. A cselédek, szolgák származásának megállapítása kideríthetetlen, így az ő nyelvjárásuk sajátosságaira nem térek ki.

Irodalom

- BALOGH Gyula–KÓNYA Sándor (1978): Császár mundérjában. (Katonadalok). *Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*, 35. 85–97.
- BODOR Anikó (2015): *Széles a Duna. Kupuszinai népdalok*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet – Forum Könyvkiadó Intézet, Zenta–Újvidék
- HERCEG János (1941): Kupuszinai szabad magyarok. *Kelet Népe*, 22. sz., 10.
- HERCCEG János (1950): *Változó világban*. Testvériség–Egység Könyvkiadóvállalat, Noviszád
- HERCEG János (1977): Doroszló. In *Embersor*. Forum Nyomda, Újvidék, 103–223.
- HERCEG János (1989): *Módosulások*. Forum, Újvidék
- HERCEG János (1999): *Összegyűjtött esszék, tanulmányok I.* Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
- JUHÁSZ Dezső (2001): A magyar nyelvjárások területi egységei. In KISS Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris, Budapest, 262–324.
- KÁLMÁN Béla (1971): *Nyelvjárásaink*. Tankönyvkiadó, Budapest
- KISS Jenő (szerk.) (2001): *Magyar dialektológia*. Osiris, Budapest
- SILLING István (2007): *A kupuszinai nyelvjárás és szótára*. Loisir, Budapest